

İVOLGA ÖRNEĞİNDE HUN KENT KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ Ekrem KALAN*

Özet: Hun toplumunda, ekonomik temeli hayvancılığa dayanan konar-göçerliğin yanı sıra, gerek Çin kronikleri gerekse de yapılan arkeolojik kazılar neticesinde ekonomik temeli tarım ve el sanatlarına dayanan yerleşik yaşamın varlığı ve yaygınlığı ortaya konmuştur. Günümüzde, arkeolojik keşifler sayesinde sayıları her geçen gün artmakla birlikte, ondan fazla Hun şehri, yirmi kadar yerleşim yeri, yüz kadar da mezarlığın varlığı bilinmektedir. Bu yerleşimler ve mezarlar ekseriyetle Kuzey Moğolistan, Güney Buryatiya, münferit olarak da Hakasya, Tuva ve Altay bölgesindedir. Baykal Gölü'nün güney-doğusundaki İvolga, Hun şehirleri arasında müstesna bir yere sahip olup, Moğolistan ve Orta Asya'daki Hun şehirlerinin en temel özelliklerini bünyesinde barındırmasının yanı sıra, özgün Hun kent savunma sisteminin de en güçlü örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hunlar, Kent Kültürü, Baykal, İvolga, Hun Arkeolojisi

An Overview of the Hun Urban Culture in the Case of Ivolga

Abstract: The existence and prevalence of sedentary way of living that was economically based on agriculture and handicrafts, along with the semi-nomadic way of life characterized by animal husbandry in the Hun society were proven from both Chinese chronicles and the archeological excavations conducted. Even though their number keeps increasing day by day thanks to the archeological discoveries, the existence of more than ten Hun cities, around twenty settlements, and around one hundred cemeteries are known in our day. Such settlements and cemeteries are mostly in the Northern Mongolia, Southern Buryatia, and individually in Khakas, Tuva and Altai regions. Ivolga located in the south of the Lake Baikal occupies a unique place among the Hun cities. It bears the basic features of the Hun cities in Mongolia and the Central Asia, while it appears as the most characteristic sample of the unique Hun city defense system.

Key Words: Huns, Urban Culture, Baikal, Ivolga, Hunnic Archeology.

Hun siyasi oluşumunu, çeşitli boyların bir araya gelmesiyle ortaya çıkan bir konfederasyon olarak tanımlamak, özellikle tarihinin erken dönemi için son derece uygundur. Ancak zamanla, başta Çin olmak üzere ortak düşmanlara karşı ortak hareket eden boyların kendi aralarında organize olarak oluşturdukları teşkilatlı yapı sayesinde bir devlet organizasyonu haline gelmiştir. Tarihte iz bırakmış ilk büyük Türk devletini kuran Hunlara dair ilk verilere, M.Ö. III. Yüzyılda yazılmış olan Çin

* Yard. Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi.

kaynaklarından ulaşmaktayız. Hunların, asırlar boyunca Çin ile sınır komşusu olup ve siyasi, ekonomik ve kültürel anlamda derin bir etkileşim içerisinde bulunmuş olmaları sebebiyle, Çin kroniklerinde Hun İmparatorluğu'na dair önemli bilgiler mevcuttur. Hunlara dair elimizdeki veriler genellikle Çin kaynaklarına dayanmakla birlikte son yıllarda bilhassa arkeoloji alanında yapılan çalışmalar bu sahada çalışan araştırmacılara yeni ufuklar açmaktadır.

Hun sosyo-ekonomik yaşamına dair bilinen en önemli olgu, konar-göçer bir yaşam tarzına sahip oldukları yönündedir. Hun ekonomik yaşantısı hakkında, tek taraflı da olsa, kıymetli bilgiler veren Ssu-ma ch'ien: *“Barış zamanlarında Hunlar; hayvanlarını güder, aynı zamanda da kuşlar ve diğer av hayvanlarını avlayarak, hayatlarını sürdürürken, tehlikenin baş gösterdiği yıllarda baskınlar için savaş eğitimi alırlar. Hükiümdardan başlayarak, bütün halk evcil hayvanların etiyile beslenirler. Giysi olarak da bu hayvanların deri, post ve keçesinden yaptıkları mantolarını giyerler”* (Taskin 1968: 34–35) şeklinde Hun toplumsal yaşamının kilit noktalarını özetlemektedir. Yine başka bir Çin kroniğinde Hunlar için: *“Surlarla çevrili sürekli ikamet ettikleri şehirleri olmadığı gibi, su ve otlakların peşinde oradan oraya göç ederler, tarımla uğraşmasalar da herkesin kendine ait bir toprağı mevcuttur”* (Taskin 1968: 34; Perlee 1961: 17) gibi Hun ekonomik yaşamına dair önemli bilgiler bulunmaktadır.

Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere Hunların temel geçim kaynağı konar-göçer iktisadiyatının temelini oluşturan hayvancılık idi. Bu açıdan değerlendirildiğinde önde gelen hayvan, şüphesiz diğer konar-göçerlerde olduğu gibi, at idi. Muazzam sürüler halinde at dışında, muazzam sığır, yak, deve, koyun ve keçi sürüleri de bozkırda zenginliğin başlıca göstergelerindendi. Hayvanlar her ailenin temel malvarlığını oluşturmakta ve bu hayvanları beslemek için kendilerine ait otlakları da mevcut idi.

Ancak Hunların yarı konar-göçer bir medeniyetin temsilcileri olduğu gerçeğini göz önünde bulundurursak, Hun ekonomik yaşamında tarım faaliyetlerinin de varlığından söz etmemiz gerekir. Bilindiği gibi yerleşik hayat tarzının vazgeçilmez önkoşullarından birisi ziraat üretimidir. Bu sebeple de şehircilik ve tarım birbiriyle önemli ölçüde paralellik arz eder. Tarım ve su kaynaklarına yakın olmanın gerekliliği şehirlerin de önemli su havzalarında ortaya çıkmalarının en önemli gerekçesidir. Nitekim Moğolistan'daki Hun şehirleri Orhun, Kerulen gibi nehirlerin havzalarında kurulurken, Trans-Baykal'ın batı bölgelerindeki şehirler de yine Selenga ve onun kollarının suladığı topraklarda ortaya çıkmıştır.

Hun toplumunda ziraat faaliyetlerin varlığına dair hem yazılı hem de arkeolojik kaynaklar bize son derece önemli bilgiler sunmaktadır. Nitekim Çinli tarihçi Shi Gu ünlü eserinde: *“Kuzey ülkelerinde soğukların erken başlamasına ve (toprakları) tahlil ekimine uygun olmamasına rağmen Hunlar, ekim yapıyorlar”* (Biçurin 1950: 76) gibi ifadelerle rastlıyoruz. Yine Hun topraklarında tarıma açık arazilerin varlığına işaret eden Shi-zhi: *“Art arda birkaç devam eden kar yağışı (muhtemelen kastedilen aşırı soğuklar - E.K.) nedeniyle hayvanların pek çoğu telef oldu, salgın*

İVOLGA ÖRNEĞİNDE HUN KENT KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

hastalıklar baş gösterdi ve tarlada ekinler olgunlaşmadı” (Taskin 1968: 59; Taskin 1973: 22, 28, 29) gibi ifadeleri görmekteyiz. Aynı kronikte M.Ö. 66 yılında: “*Doğu ve Batı beylerinden her birini 10 bin kişilik süvari kuvvetiyle batı bölgelerine, zirâî faaliyetleri başlatarak, ileride Usunları ve Batı bölgeleri baskı altına almak üzere gönderildi.*” (Biçurin 1950: 83-84; Taskin 1973: 30) şeklindeki ifadede de tarımın Hunlar için stratejik önemini anlamak mümkündür. Bütün bu ifadelerden Hunlar toplumunda zirâî faaliyetlerin varlığını görmekteyiz ancak söz konusu kroniklerde; ne tarımsal teknikler ve ne de kullanılan tarım aletleri hakkında ne yazık ki bilgi verilmemektedir.

Bu noktada, meselenin aydınlatılması hususunda, arkeolojik malzemeler önemli bir yer tutmaktadır. Noyin-Ula gibi pek çok Hun yerleşim yerinde tahıl maddeleri bulunmakla birlikte, Hun tarım faaliyetlerine dair resmin tamamlanması için gereken en değerli buluntular şüphesiz İvolga şehrindekilerdir. Nitekim Davıdova tarafından İvolga şehri kalıntılarında gerçekleştirilen kazılarda çok sayıda tarım aletine ulaşılmıştır. Bu aletler arasında; çapa, kürek ucu, orak ve saban demiri gibi aletleri sayabiliriz (Davıdova vd. 1953: 195; Davıdova 1985: 69).

Yine Çin kroniklerinde Hunlar’ın, hububatlarını ahşaptan iki katlı haznelere veya kuyularda muhafaza ettiklerine dair veriler mevcuttur. İvolga şehrinde 1949 yılında gerçekleştirilen kazılar esnasında 1 No’lu konutun yanında hububat muhafazası için oluşturulmuş armut şeklinde bir kuyu (çapı 1,43 m., dibe doğru genişleyerek çapı 1,62 m. ulaşıırken, derinliği 1,25 m. kadardır) ortaya çıkarılmıştır.

Keza, İvolga şehri kalıntılarında yapılan kazılarda hububatın öğütülmesinde kullanılan taştan el değirmeni örneklerini görmekteyiz (Davıdova vd. 1953: Res. 6). Eskiçağ’da Baykal kıyısında tarımsal faaliyetlerin varlığını kanıtlayan bir başka unsur ise, bölgede ortaya çıkarılan sulama sistemidir. Davıdova (1953:200) Trans-Baykal’daki sulama sistemi hakkında çalışmalarıyla tanınan P. A. Kelberg (1861)’den nakille: “*İvolga Nehri’nin alt tarafında bulunan kanalın kalıntıları İvolga şehrini müteakip Tunkuyskaya bozkırı ve Selenga Tuz Fabrikası yakınlarına kadar uzanmaktadır.*” tarım faaliyetlerinin vazgeçilmez sulama kanalları hakkında önemli verileri aktarır.

Ancak üretilen tarım ürünleri ve araç-gereçler, konar-göçer halkın ihtiyacının tamamını karşılayamadığı, Hun İmparatorları’nın ortaya çıkan açığı da, Çin’deki Han İmparatorları’ndan aldıkları aynî vergilerle kapatmasının mümkün olmadığı bilinmektedir. Nitekim bu sebeple Hun halkının ihtiyaçlarının karşılanması hususunda başvurulan yollardan biri olan sınır ticareti, Çin İmparatorları’nın barbarlar (konar-göçerler) üzerinde siyasi bir baskı aracı olarak kullandıkları önemli bir vasıta olarak rol oynamaktaydı. Han Sarayının ticareti kısıtlamaları veya yasaklamaları, pek tabidir ki Hunları Çin sınır boylarına akınlar düzenlemeye zorladığı aşikârdır.

Nitekim bazı Çin kaynaklarında Hun toplumunun, konar-göçer yapısının yanı sıra, maddi kültürlerinin genel özelliklerini barındıran tahıl ambarlarına, kalelere ve

hatta daha gelişmiş haliyle balçuktan oluşturulmuş surlar, siper ve hendeklerle çevrili şehirlere sahip olduğunu görmekteyiz. Eskiçağ Sibirya uzmanı olan Kızlasov'un temel olarak ulaştığı sonuca göre: “*Hunlar, Orta Asya ve Güney Sibirya’da yerleşik hayata geçerek, kent kültürüne geçen ilk devlettir*”(Kızlasov 2006: 149).

Elimizde Hun şehirleri hakkında bilgi veren yazılı kaynaklar ne yazık ki sınırlıdır. Ancak Ssu-ma ch’ien’in verdiği bilgilere göre Hun İmparatorları’nın yazlık başkentinin Lung-ch’eng, kışlık başkentinin ise T’ai-ling olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Ssu-ma ch’ien’in *Tarihi Hatıralar* adlı eserinde: “(Hunlar) *Beşinci ayda Lung-ch’eng’de toplanarak, atalarının, yerin, göğün, yaşayanların ruhlarıyla semavi ruhlara kurban verirler. Sonbaharda atları iyice semirdiğinde ise Tai-ling’de toplanarak (toyda) hayvanlarının bilhassa atlarını kontrol eder ve sayarlar*” (Taskin 1973: 40). L. R. Kızlasov’a (1998: 50-51) göre Lung-ch’eng, Hun topraklarının güney kısmında yer alan Ordos’ta yer almakta olup, devletin sadece siyasi başkenti değil, aynı zamanda dinî merkezi olarak da karşımıza çıkmaktadır. T’ai-ling şehri ise daha ziyade devletin ekonomi merkezi rolünü üstlenmiştir.

Kaynaklarda ayrıca devletin tahıl ambarlarının, mallarının ve diğer değerli eşyalarının bulunduğu Cao-sin ch’eng ile Orhun Vadisi’nde Hun Devleti’nin kuzey başkenti olan Pei-ting şehirlerinden bahsedilmektedir.

Yukarıda bahsedildiği gibi özellikle Rusya’da yapılan arkeolojik çalışmalar sayesinde Hun Konfederasyonu içerisinde konar-göçer kabileler dışında yerleşik olarak yaşayan toplulukların varlığı ortaya konulmuştur (Kiselev 1947). Hunlara ait yerleşim alanlarında yapılan arkeolojik kazılarda pulluk, orak, tahıl öğütücüsü gibi tarım aletleri bulunmuş olması, yerleşik Hun topluluklarının ziraatla uğraştıklarının bir göstergesidir. Bugün, Moğolistan Ulusal Tarih Müzesi’nde Hun dönemine ait çok sayıda tarım aleti bulunmaktadır. Tarım ve el sanatlarının bu denli gelişmiş olması, kentleşmenin boyutunu ortaya koymak açısından önemlidir. Ayrıca hububat yetiştirme işinin -en azından dikim, sulama ve hasat dönemlerinde- yapılabilmesi için yerleşik hayat tarzında yaşayan bir nüfusa ihtiyaç duyulmaktadır. Bunun dışında el sanatları son derece gelişmişti. Metal, bilhassa demir işçiliği başta olmak üzere, kürk ve deri işleme, dokuma ile diğer el sanatlarında da başarılı oldukları görülmektedir.

Günümüzde, arkeolojik keşifler sayesinde sayıları her geçen gün artmakla birlikte, ondan fazla Hun şehri, yirmi kadar yerleşim yeri, yüz kadar da mezarlığın varlığı bilinmektedir. Bu yerleşimler ve mezarlar ekseriyetle Kuzey Moğolistan, Güney Buryatiya, münferit olarak da Hakasya, Tuva ve Altay bölgesindedir.

Dolayısıyla bölgesel anlamda düşünüldüğünde Hun kentlerini üç farklı başlık altında incelemek mümkündür. Bunları, Kuzey Çin’deki Hun kentleri, bugünkü Moğolistan topraklarındaki kentler ve son olarak da Sibirya ve Baykal Gölü çevresindeki Hun kentleri olarak ayırmak mümkündür. Hunlar inşa malzemesi olarak genellikle buldukları bölgede bol ve elverişli malzemeleri kullanmaya

İVOLGA ÖRNEĞİNDE HUN KENT KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

özen göstermişlerdir. Özellikle ağaç, taş, tuğla (Namjil 1978: Res. 4) ve kiremit gibi malzemeler kullanmışlardır (Namjil 1978: 63).

Kuzey Çin'deki Hun şehirleri, daha ziyade M.S. III. Yüzyılda bu bölgeye göç eden Hunların zaman içerisinde bölgenin siyasî hayatında rol oynamaya başlamasıyla ortaya çıkmıştır. Bu türden Hun şehirlerinden en önemlisi şüphesiz Hun başkentliği görevini üstlenmiş olan T'ung-wan Ch'eng (On binleri birleştiren şehir) şehridir. Bunun dışında Kuo-ch'eng, San-chiao, T'ai-hou, Wu-erh Ch'eng, Yin-han, Ch'i-wu, Hei-ch'eng, Kan-ch'uan Ch'eng ve Ho-lian gibi diğer Hun şehirlerini de saymak gerekir (Baykuzu 2009: 111, 120-122).

Moğolistan'daki Hun kentleri ise tarihi süreç içerisinde diğer kentlerden erken dönemde terk edilmiş olmaları ve günümüze kadar önemini taşıyamamaları nedeniyle ayrılmaktadır. Bu yüzden Moğolistan'daki Hun kent kültürüne dair malumatımız son derece sınırlıdır. Ancak yine de buradaki kent kalıntıları üzerinde yapılan çalışmalar, konar-göçerlerin kent kurma yöntemi ve bina tarzları, süslemeler ile diğer malzemeler başta olmak üzere özenli ve o dönemin kentsel üretim ile yukarıda saymış olduğumuz diğer faktörlerin dış politikalarına yansımaları gibi bir takım meselelerin çözümünü mümkün hale getirmektedir. Bugüne kadar Moğolistan ve Baykal'ın güneyinde Hunlara ait olan 20'i aşkın şehir kalıntısı keşfedilmiş, olup bunların 10 kadarı günümüz Moğolistan sınırları içerisinde yer almaktadır (Tseveendorj vd. 1994: 77; Perlee 1957; Maydar 1970).

Moğolistan topraklarında bulunan kent kalıntıları, XIX. Yüzyılın sonlarından itibaren araştırılmaya başlamıştır. Orhun ve Tula Havzalarındaki kent kalıntıları ilk kez 1870'li yıllarda Rus bilim adamları A. Paderin, V. V. Radlov ve N. M. Yadrins'in idarelerindeki ekipler tarafından incelenerek raporlanmış ve kentlerin haritaları hazırlanmıştır. Adı geçen Rus bilim adamlarının çalışmaları sadece Moğolistan merkezli olmayıp, Orta Asya konar-göçerlerinin arkeolojik eserlerine dair elde etmiş oldukları verileri ilim dünyasının bilgisine sunmuşlardır.

Rus bilim adamı S. V. Kiselev ve Moğol arkeolog H. Perlee tarafından 1940'lı yıllarda yürütülen çalışmalar sayesinde Moğol kent kültürüne dair yapılmış oldukları araştırmalar, bu konuya yeni bir boyut kazanmıştır. Ancak Hun kent araştırmaları konusundaki çalışmaların geciktiğini söylemek gerekir.

Hun kent araştırmalarında H. Perlee'nin çalışmaları önemli bir yer edinmektedir. Perlee'nin uzun yıllar yapmış olduğu çalışmalar neticesinde Hun döneminden itibaren XVII. Yüzyılın sonlarına kadar Orta Asya'da hüküm süren konar-göçer devletler tarafından Moğolistan sınırları içerisinde teşkil edilen kentler hakkında genel hatlarıyla bilgi vermiştir. Ayrıca konar-göçer kentleriyle yerleşiklerin kentlerinden farklı kılan özelliklerini ortaya koymuştur.

H. Perlee'nin eserinde bizzat üzerinde çalışma yapamadığı kentlerin isimleri ve konumlarına dair bilgileri de eklemesi, daha sonra yapılan çalışmalar açısından önemlidir. Daha sonra Ts. Dorjsüren, D. Tseveendorj, U. Erdenbat, Z. Batsaikhan ve Ts. Törbat gibi bazı Moğol arkeologlar Moğolistan'daki Hun kentleri üzerine

çalışmalar yapmışlardır. S. V. Danilov da Buryat topraklarındaki Hun kentleri konusunda teferruatlı araştırmalar gerçekleştirmiştir.

1950'li yıllarda Moğol bilim adamı H. Perlee, Bayanbulag şehir kalıntılarını incelemiş ve şehrin planını çıkarmıştır. Surların güney tarafında mevcut şehir kalıntıları içinden Hun dönemine ait olduğu anlaşılan ve üzerinde motifler bulunan keramik parçaları, demir-tunç ok ucu gibi malzemeleri bulunmuş olup, buluntulara binaen şehrin Hun dönemine ait olduğu ileri sürülmüştür. Bunun dışında topraktan vazo ve keramik yapıldığına dair ocak kalıntıları ile demir atıklarının bulunduğunu ayrıca bu şehirde ziraî faaliyetlerin izlerine rastlanıldığı da bildirilmiştir. Yine bu şehirde Han dönemine ait bir bronz aynanın bulunmuş olması da manidardır (Tseveendorj 1994: 77, 79). Çin kroniklerinde bahsedildiğine göre Hunlar; Çin'e pek çok kez akınlar düzenleyerek, pek çok esir ele geçirmiştir. Bunun dışında aynı döneme ait kroniklerde Ch'in Hanedanlığı idaresinden memnun olmayan pek çok Çinli'nin de kendi gönül rızasıyla kaçarak, Hun topraklarına sığındığını görmekteyiz. Zaman içerisinde bu mültecilerin artan sayısına bağlı olarak bu gruba "*Ch'in Hanedanlığı'nın Çinlileri*" adı verilmeye başlanmıştır (Biçurin 1950: 78). Çin'den getirilen esirler ve Çinli mültecilerin Hun topraklarında demir döküm işleriyle uğraştığı anlaşılmaktadır. Nitekim Hun topraklarında arkeolojik kazılar neticesinde özellikle İvolga'da elde edilen demir tarım aletleri Çin yapımı aletlerle birebir aynı olup, Çin etkisiyle veya bizzat Çinliler tarafından imal edilmiş olması normal karşılanmalıdır (Davidova vd. 1953: 198). Ancak buna rağmen bizzat Hun ustaları tarafından üretilmiş olan ve Hun kültürünün izlerini taşıyan buluntuların varlığı da, bize Hunların bu konuda Çinlilerden pek de kalır yanları olmadığını en güzel göstergesidir (Kızlasov 1992: 49).

1956 yılında Moğolistan Bilim Komitesine bağlı Tarih Bölümü tarafından sadece Moğolistan topraklarında tespit edilen 220 civarında şehir ve yerleşim yerini kayıt altına alındığı bilinmektedir. Oysaki 1947 yılındaki kayıtlara göre bu sayı sadece 47 idi (Kiselev 1947: 380)...

1990 yılında Moğolistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü tarafından yürütülmüş "Hun Dönemi Eserlerini Araştırma Ekibi" (D. Tseveendorj ve Buryad akademisyen N.B. Konovalov başkanlığında) tarafından, Ömnögovi İli Nomgon ilçesine bağlı Bayanbulag kent kalıntısının iki farklı noktasında kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir (Tseveendorj vd. 1994: 77).

Bilindiği kadarıyla Moğolistan'daki Töv ili Bornuur ilçesi'nde Boroo kenti, Möngönmor't ilçesinde Hüren dov kenti, Tereljiin Dörvöljin ve Burhiin Dörvöljin kentleri, Erdene ilçesinde Öndör dov kenti, Bayanjargalan ilçesinde Gua dov kenti, Dornod ili Tsagaan-Ovoo ilçesinde Baruun Döröogiin Herem kenti, Bars Hot II kenti, Hentii ili Jargalthaan ilçesinde Tsenheriin Goliin Herem kenti, Bulgan ili Bureghangay ilçesinde Şuvuutain Goliin Herem kenti ile Ömnögovi ili Nomgon ilçesinde Bayanbulagiin Tur' kenti (Erdenebold 2011: 47) gibi Hun dönemine ait kent kalıntıları keşfedilmiş olup, bunlardan bir kısmı üzerinde arkeolojik kazılar gerçekleştirilmiştir.

İVOLGA ÖRNEĞİNDE HUN KENT KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

Hunlar tarafından fethedilmiş Güney Sibiryaya topraklarının tamamında yapılan arkeolojik kazılarda, Hun kültürünün yerel kültürlere etkisinin göstergesi kompozit kalıntılar bulunduğu gibi, tamamen Hun kültürel özelliklerini yansıtan buluntular ele geçirilmiştir. Buradan hareketle, Hun orduları tarafından söz konusu bölgelerin ele geçirilmesini müteakip Hun zanaatkârlarının yeni ele geçirilen bölgelerdeki değerli maden yataklarını işletime aldıkları anlaşılmaktadır.

Bölgede gerçekleştirilen kazılar neticesinde İvolga, Durenı yerleşimlerinde metal ustaları, dökümcüler, demirciler ve diğer zanaat erbabının ürettiği silahlar, koşum takımları ve diğer alet-edevat ortaya çıkarılmıştır (Davidova 1956; Davidova 1978; Davidova 1985).

Bütün bunları bir araya getirip bütünsel olarak analiz ettiğimizde, Hunlar'ın ekonomik anlamda büyük önem arz eden Sayan-Altay, Kuzey Moğolistan ve Baykal'ın güney bölgelerini neden önemseydiğini ve buralara seferler düzenlediğini daha kolay anlamamız mümkün olmaktadır. Nitekim, güneydeki asıl düşman Çin ile mücadele ederken ihtiyaç duyulan silahların üretiminde de bu bölgelerdeki madenlerin ve tecrübeli maden işçilerinin rolü yadsınamaz.

Pek çok araştırmacı Hunların tam bir konar-göçer kültürün temsilcisi olduğunu savunur. Nitekim, Hunlar üzerine yapmış olduğu çalışmalarıyla tanınan A. N. Bernshtam Hunlara dair eserinde (Bernshtam 1951) Hun şehirleri hakkında tek bir kelimeyle bile bahsetmez.

Çin kroniklerinde pek çok kez Hunlar'da tarım faaliyetleri hakkında bilgilere yer verilmektedir. Hun tarihi üzerine çalışmalarıyla tanınan V. S. Taskin'in Çin kronikleri üzerine yapmış olduğu analizler neticesinde Hunlar'da tarımsal faaliyetlerin varlığının tartışmasız kabul edilmesi gerektiğini ifade etmektedir (Taskin 1968: 31). Arkeolojik verilere göre Hunlar, toprağı sürmek amacıyla dökme demirden pulluk ve saban kullanıyorlardı (Davidova vd. 195). Açıkça görülen, Hun toplumunun yerleşik hayat tarzının benimsemiş olup, ekonomisinin temelini de madencilik, zanaat, tarım ve hayvancılık oluşturmaktaydı.

M.Ö. 82 yılında genç Hun İmparatoru Huyan-ti'nin danışmanı Wei-lyui: *"Kuyular kazıp, surlarla çevrili şehirler inşa ediniz. Ayrıca zahirelerin muhafazası için kuleler yaptırınız..."* (Taskin 1973: 23-24) şeklinde tavsiyelerde bulunmuştu.

Hunlar kendi topraklarında derin hendekler kazmış, yüzlerce su kuyusu açmış, sınır bölgelerini gözetlemek amacıyla yer altında nöbetçiler için barınaklar inşa etmişlerdir (Biçurin 1950: 76,78; Taskin 1968: 91, 165; Taskin 1973: 22, 23, 70, 73, 83, 112, 137). Bu veriden hareketle Hunların kendi sınır güvenliklerine büyük bir önem verdikleri sonucuna ulaşmaktayız.

Bunun dışında Hun İmparatoru Chi-chi'nin Yedisu bölgesinde kendisi için çevresini kare şeklindeki surlarla çevirttiği büyük bir saray yaptırdığını da biliyoruz. Bu şehrin tasviri, Hun savunma sanatı hakkında bizlere önemli bilgiler vermektedir. İmparator: *"şehrin surlarını inşa etmeleri için halkını göndermiş, her gün 500 kişilik*

bir ekibin çalışmasıyla 2 yılda inşaat tamamlanmıştır.” Devamında da : *“kerpiç duvarların önünde çift sıra halinde ağaç kazıklar bulunmaktadır...”*. Ayrıca şehrin beş sıra halinde tahkim edildiği de bildirilmektedir (Taskin 1973: 126, 129, 131, 164). Yine şehre ve savunmasına dair: *“Shan-yü'nün şehrinin surları üzerinde beş renkli bayrakları asılıdır ve bu şehirde yüzlerce zırhlı asker bulunmaktadır.”* (Taskin 1973: 128).

Hun şehirlerine dair hatıralar, Orta Asya halklarının belleğinde uzun süre muhafaza edilmiştir. Hun şehirlerinin isimleri daha sonraki halkların tarihi kaynaklarında sıklıkla zirkredilmiştir. Bunun en bariz örneklerinden biri de Liao Hanedanı'nın Tarihi'dir. Söz konusu eserde, İmparator Tai-zu (906-926)'nun Orhun havzasına düzenlediği ilk sefer esnasında “Uygur şehri (Ordubalık)” ile “Shan-yü Chen” şehirlerinin ele geçirildiğine dair kayıtlar mevcuttur (Malyavkin 1974: 85).

Sibirya'daki Hun şehirleri ve diğer yerleşim yerlerinin gerçek isimleri genellikle bilinmemektedir. Arkeologlar da bu yerleşim yerlerini, şartlara göre kendileri isimlendirme yoluna gitmişlerdir. Sibirya bölgesindeki şehirler arasında en fazla kazı yapılan ve bilgi sahibi olduğumuz şehirler Trans-Baykal'ın batı bölgelerindedir. Bu bölgedeki şehirlerin yakınlarında Hun mezarlıkları da bulunmaktadır. M.Ö. 201 yılında yeni toprakların fethedilmesinin ardından Hunlar, Selenga Nehri'nin ve kollarının (Cida, Çikoy, Hilok, Temnik, Uda) beslediği bereketli topraklara yerleşmişlerdir (Kızlasov 1998: 53).

Baykal Gölü'nün güneyinde bugünkü Buryat Özerk Cumhuriyeti topraklarında pek çok Hun şehri ortaya çıkarılmıştır. Bunlar arasında önde gelenleri; Derestuyskiy Zamok, Yenhor, Durem I ve Durem II gibi yerleşim yerleridir.

Ancak Hun şehirleri arasında en meşhuru, şüphesiz, G. P. Sosnovkiy (1928–1929), V. P. Şilov (1949–1950) ve özellikle de A. V. Davidova (1955–1974) tarafından gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar neticesinde, Trans-Baykal bölgesinde Selenge ve İvolga Nehirlerinin birleştiği yerin aşağı kısmında ortaya çıkarılan “İvolga” şehridir. Bilindiği üzere 1930'lu yıllarda Buryat Özerk Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulunan İvolga kentinde yapılan çalışmalarla Hun kent tarihine dair çalışmaların ilki gerçekleştirilmiştir.

İvolga kenti hakkında elimizdeki ilk yazılı veriler 1927 yılında V. P. Dunenko ve A. F. Kobilkin ile birlikte kentin kalıntıları üzerinde çalışma yapan V. V. Popov'a aittir (Otçet... 1929: 45-46). Yine, yukarıda da bahsedildiği üzere G. P. Sosnovskiyy 1928-1929 yılları arasında İvolga'daki 3 yer altı barınağını incelemiş ve bu yapılara dair önemli verileri ve planlarını bilim dünyasına aktarmıştır (Sosnovskiyy 1934: 150-156). 1949–1950 yılları arasında A. P. Okladnikov'un inisiyatifinde ve V. P. Şilov başkanlığında Buryat-Moğol Arkeoloji Heyeti tarafından İvolga'da 18 açma gerçekleştirilmiştir. Bu açmalarda demir döküm atölyesi ve 22 konut ile toprak üstündeki büyük bir bina ortaya çıkarılmıştır (Davidova vd. 1952).

İVOLGA ÖRNEĞİNDE HUN KENT KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

İvolga şehri, Selenga Nehri'nin sol tarafında, İvolga Nehri'nin Selenga ile buluştuğu yerin aşağı kısmında yer almaktadır. Yapılan incelemeler neticesinde açıkça görülüyor ki; İvolga şehri, kare şeklindeki güçlü duvarlarla çevrilmiş olup, surların boyutları 340 x 340 metredir. Surlar dört ana yön doğrultusunda konumlandırılmıştır. Şehrin genel alanı ise yaklaşık 11,5 hektardan oluşmaktadır. Zaman içerisinde Selenga Nehri'nin coştığı dönemlerde surların alt kısmından akan suların boşalttığı topraklar neticesinde sol kısım yani surların üçüncü kısmı yıkılmış olduğu, anlaşılmaktadır (Davidova 1956: Res. 1). Şehrin kalıntıları üzerine çalışmalar yapan araştırmacılar, şehrin planını betimlerken şehrin; üç taraftan toprak setler ve hendeklerle tahkim edildiğini, şehrin kalıntılarının düzgün olmayan bir dikdörtgen (kuzeyden güneye 348 metre, batıdan doğuya da 194-216 metre) şeklinde olup, doğu kısmının da nehrin yatağına doğru olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak bu bahsettiğimiz kısım, şehrin alanından günümüze (yaklaşık 7 hektar) kısmı ulaşan kısımdır. En sağlam şekilde günümüze kadar ulaşan kare şeklindeki Hun şehirlerinin en iyi örnekleri bugünkü Moğolistan topraklarındakilerdir (Perlee 1957).

Selenga Nehri kıyısındaki kare şeklindeki kalenin surları, 4 sıra halinde toprak setler ve hendekler ile tahkim edilmişti. Yayınlanan planlarda (Davidova 1985: Res. 1) şehrin, güney tarafının ortasında bulunan iki giriş kapısı olduğu görünmekte olup, güneydoğudaki toprak setlerin parçalanmış olması ise şehrin surlarının doğu tarafının geçmişte nehir sularıyla aşındığını göstermektedir. Kuzey tarafındaki aşınma çizgisi, eski kalenin kuzey kapılarının ortasından geçmektedir. Yapılan yüzey araştırmalarında arazide at arabası yolunun kalıntıları tespit edilmiştir.

Yapılan arkeolojik çalışmalar, şehrin savunma duvarlarının ne denli zorluklarla inşa edildiğini ortaya koymaktadır. Nitekim bu surlardan her biri beş hattan oluşmakta olup, düşmanların girişini engellemek amacıyla inşa edilmiştir. Şehrin inşasında kullanılan malzemeyi ve uygulanan tekniği göz önünde bulundurduğumuzda İvolga'nın savunma sistemini, Orta Asya, Yenisey Havzası gibi yerlerde Hunlar tarafından kurulan diğer şehirler ve yerleşimlerle de karşılaştırarak, ortaya koymaya çalışalım.

İlk olarak kare şeklindeki kale surlarının etrafındaki 3-4 metre mesafeyle açılmış olan üç hendek kazılıp, ortaya çıkarılmıştır. Hendeklerin derinliği 1,13-2,1 metre arasında olup, genişliği ise 3,5-5,5 metre arasında idi. Sonra da hendeklerin önünde 'çakıl-beton' duvarları inşa edilmişti. Bu duvarlar ahşap kalıplara ince yıkayıp ayrılmış yapı kilinin katlar halinde dökülüp, kil karışımına nehir çakılları ve nehir kumu katılarak yapılmıştı. Kat üzerine kat dökerek (biraz kurutarak) duvarın 1,5-2 m yükseklikte 'betonlaşmış' gövdesi elde ediliyordu. Bununla birlikte, Davidova'nın gözlemlerine göre, toprak setlerin tepelerinde (1,6-1,8 m yükseklikte) tahta perdeler bulunmakta olup, bu toprak setlerin tepeleri ise büyük taşlarla sağlamlaştırılmıştı (Davidova 1985: 13).

Anlaşılan, 'çakıl-beton' duvarlarının üstünden taşlarla sağlamlaştırılmış aralıksız tahta perdeleri saplanmıştı (Davidova 1956: 296-297). Duvarlar arasındaki

hendeklerin derinliği 4,5-5metreye ulaşıyordu. Nihayet, dördüncü çizginin iç tarafında beşinci ahşap duvarın kalıntıları bulunmuştur. Bu duvar yere kazınmış büyük direklere dayanıyordu (çapı 25-26 cm). Büyük ihtimalle, sözü geçen tahkimat sistemi içten geniş tahtalardan yapılmış aralıksız ahşap perde ile kapatılmış, tahtaların uçları ise iri direk ayaklarının oluklarına monte edilmişti.

İvolga şehrinin tahkimi için inşa edilmiş olan bu türlü zorlu bir savunma sistemi, tomruklardan oluşturulmuş olan güçlü giriş kapıları ile tamamlanmıştır. Bütün bunlar Hun kent mimarisinin tipik bir örneğini oluşturmaktadır. Çin kronikleri de benzer bir tabloyu bize çizmektedir. Nitekim yukarıda da değindiğimiz Chi-chi Shan-yü'nün M. Ö. I. Yüzyılda Yedisu bölgesinde kendisi için inşa ettirdiği şehre dair Çin kroniğinde anlatılanlar bunun en güzel örneğidir: “*kerpiç duvarların önünde çift sıra halinde ağaç kazıklar bulunmaktadır...*”. Başka bir yerde de: “*Beş sıra halinde tahkim edilmiş...*” (Taskin 1973: 126-129, 131) şeklindeki ifade de bize tamamen İvolga şehrinin savunma sistemini hatırlatmaktadır.

Şu halde İvolga şehri, Hunlar tarafından ele geçirilmiş bir bölgede inşa edilen, surlarla çevrili şehrin tipik bir örneğidir. İvolga örneği üzerinden hareketle, Chi-chi Shan-yü tarafından 2000 yıl önce bizzat Hun mimarları tarafından Yedisu bölgesinde inşa ettirilen şehrin surlarının mimari özelliklerini de gözümüzde canlandırmamız mümkün olmaktadır.

İvolga şehrinin sadece güney-batı köşesi ile güney duvarları boyunca uzanan kapı boşluğunun bir kısmı kazılmış olmasına rağmen (Davidova 1985: Res. 3, 5), mesken ve üretim merkezlerinin (atölyelerin) haç şeklindeki bir plana göre yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Başlangıçta bu binalar atık suların tahliyesi için açılan drenaj kanalları dolayısıyla kare şeklinde idi. Ancak şehrin caddeleri üzerinde zaman içerisinde yeni binaların inşa edilmesi sonucunda çıkmaz sokaklar ortaya çıkmıştır.

Hunlar tarafından inşa edilen kare şeklindeki şehirlerin inşasında öncüllerinin etkisine kalmış olma ihtimalleri yüksek olup, kare şeklindeki dış duvarların etkisiyle şehirdeki yapılar haç şeklindeki bir plana göre inşa edilmiş ve ardılları döneminde de Orta Asya'da geç ortaçağda inşa edilen şehirlere de örnek teşkil etmiştir.

Ancak özel “çakıl-beton” ve ağaç konstrüksiyon kullanılarak beş sıra halinde inşa edilmiş duvarlar, kare şeklindeki şehir planı ve buna bağlı olarak kurgulanan haç şeklindeki bina yerleşim planı hariç, özgün Hun şehir mimarisinin en belirgin örneklerinden birisi olup, ne Avrasya bozkırlarında ne de Han dönemi Çin'de örneği görülmemektedir (Kızlasov 1998: 55).

İvolga şehrinin planına dikkatle bakıldığında evlerin oluşturduğu mahalleri ve bu mahallerin içerisinde 2 veya 3 evden oluşan malikânelerin olduğu görülmektedir. Bazı evlerde zaman içerisinde yaşanan yangınlar ve çeşitli felaketler sonucunda bazı evlerde tadilat yapılmış olduğu arkeolojik incelemeler sonucunda anlaşılmaktadır.

İVOLGA ÖRNEĞİNDE HUN KENT KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

Malikâne tarzındaki ev ve çevresindeki topraklarda çok sayıda mahzen, sundurma, domuz ahır, keramik ve metal atölyeleri, tahıl ambarı, kuyular ve buna benzer pek çok çiftlik yapılarına ait kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. Şehir içerisinde büyük çaplı bir hayvan ağılı ise tespit edilememiştir. Şehirdeki evlerin ekserisi kare şeklinde inşa edilmiştir. Evlerin temelini oluşturan çukurların boyu 3 x 3 ile 7 x 7 m. arasında iken derinliği ise 0,6 ile 1 m. arasında değişmektedir. Duvarlar ve taban toprakla sıvanmıştır. Temel çukurunun kenarları kalıp içerisinde kat kat kerpiçle çevrilerek kapatılmış olup, içerisine dayanak direkleri dikilmiştir. Bu direklerin iskeleti ile çatısını ayakta tutan kolon görevi görmekteydi. Evin girişi güney tarafından olup, giriş kapısı güney-doğu köşesine yakın bir yerde dışarıdan eve doğru inişli bir koridorun sonunda yer almaktaydı (Kızlasov 1998: 55; Davidova 1985: Res. 3).

Yüzeyde, kalınlığı 1,3—1,4 metreye ulaşan kerpiç duvarlardan oluşan iki bina bulunmuş olup, rüzgâr sebebiyle aşınarak, tepeleşmiş bir yükselti haline gelmiştir. Evlerin içindeki kışık ısıtma sistemi standart bir şekilde tasarlanmış olup; girişin karşısında, evin kuzey-doğu ucunda, taştan bir soba (şömine)dan kuzey ve batı duvarlarının içerisinde uzanan (dumanın içerisinden geçtiği) kanallarla, evin ısıtıldığı anlaşılmaktadır. Güney-batı köşesinde ise evin duvarları boyunca uzanan kanallardan geçen dumanın dışarı atılması için yerleştirilen 35 cm. çapındaki Selenga kıyısındaki beyaz kavraklardan yapılan bir boru yerleştirilmiştir.

Çatı; sırıklar, sorkunlar, saman sapları, ağaç kabukları ve külden oluşan çok katmanlı bir malzeme ile inşa edilmişti. Taban ise, balçıktan oluşturulmuş olup, tabandaki bazı küçük yanık izlerinden, havanın aşırı soğuduğu dönemlerde evin içerisinde ısınma amaçlı mangal tarzında bir soba daha kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Şehrin merkezinde bulunan bir tepede yapılan incelemelerde bu tepenin aslında bir demir ocağı (taştan yapılmış olup, etrafı balçıkla sıvanarak üretilmiştir. E.K.) olduğu tespit edilmiştir (Kızlasov 1998: 56). Bu da şehirdeki metal işçiliğinin varlığı hakkında önemli bir delil olarak karşımıza çıkmaktadır.

İvolga şehrinin diğer önemli bir özelliği ise, şehirden yaklaşık 100 m. kadar güneye inilerek ulaşılan, İvolga'nın banliyösü, Sovyet arkeologlarının "Maloye Gorodişça" adını verdikleri ve nehrin kıyısında bulunması sebebiyle yarısından fazlası nehrin suları tarafından yok edilmiş olan yerleşimdir (Davidova 1985: Res. 1; Davidova 1956: Res. 1). Bu yerleşim de kare şeklinde inşa edilmiş olup (145 x 145 m.) şehrin kapladığı alan 2 hektar kadardır. Şehir yine kerpiç duvarlarla çevrilmiş ve iç taraftan hendeklerle tahkim edilmiştir. Bu özelliği ile de İvolga'nın küçük bir kopyası niteliğindedir. Ancak burada herhangi bir maddi kültür ögesine ve yaşam alanına tesadüf edilememiş olması, burada kullanılan malzemenin ahşap olup, zamanın şartlarına direnememesi ile izah edilebileceği kanısını uyandırmaktadır.

İvolga'nın 440 m. kuzey-doğusunda şehrin sakinlerinin defnedildiği İvolga Mezarlığı'nda, içerisinde 244 kişiye (195 yetişkin, 49 bebek ve çocuk) ait

kemiklerin bulunduğu 216 mezar açılmıştır. İlk açmaları 1956 yılında Davidova tarafından gerçekleştirilen İvolga Mezarlığı, Davidova'ya göre şehrin bir parçası olup, ayrı düşünülmemelidir (Davidova 1996: 8). 2007 yılı baharında Uluslararası Hun Vakfı adına O. İ. Bulutov tarafından gerçekleştirilen İvolga şehri yüzey temizliği faaliyetleri esnasında mezarlığın kuzey tarafında bozulmuş bir mezar keşfedilmiştir. Ancak bu yeni mezarla ilgili incelemeler yapılmış olsa da henüz bir yayın yapılamamıştır.

1973-1974 yıllarında İvolga bölgesinde Ye. A. Hamzina tarafından yapılan çalışmalar neticesinde resmi adı Ulaan Ude Rayonu olan bölgeye ilim camiası tarafından verilen İvolga Kompleksi adı, devlet tarafından da kabul edilmiş ve böylece bu ad, devlet nezdinde resmiyet kazanmıştır (Hamzina 1982: 78).

1980'li yılların başlarında Buryat SSCB Kültür Bakanlığı'na bağlı Bilimsel Restorasyon Uzmanlık Heyeti tarafından Aşağı İvolga Arkeoloji Kompleksi koruma altına alınmıştır.

Etrafı klasik bir bozkır görünümünde olan İvolga şehri üzerine yapılan arkeolojik kazılar, 2008 yılından bu yana Rusya İlimler Akademisi'ne bağlı Mongoloji, Budistoloji ve Tibetoloji Enstitüsü adına Baykal Arkeoloji Ekibi tarafından yürütülmektedir.

Sonuç

Hunlar, Çin kroniklerinin kısmen belirttiği üzere hayvancılıkla birlikte tarımla da uğraşmış ve bu alanda da önemli mesafe kaydetmiş oldukları arkeolojik verilerle de kanıtlanmıştır. Hun toplumunda tarım ve ticaretin rolünün etkisiyle de yerleşik hayata geçişin ilk emarelerini görmekteyiz. Her ne kadar Çin kronikleri Hun kent yaşamı hakkında kısıtlı bilgiler içerse de, Hun şehirleri üzerine yapılan çalışmalar neticesinde, Hun kent kültürünün temel unsurları büyük ölçüde aydınlatılmıştır. Hun kentlerinde nispeten kısıtlı oranda hayvancılığın dışında tarımsal faaliyetlerin varlığı ve bilhassa Hun kent yaşamında el sanatlarının ne derece önemli bir yere sahip olduğu yine arkeolojik çalışmalar sayesinde ortaya konulmuştur.

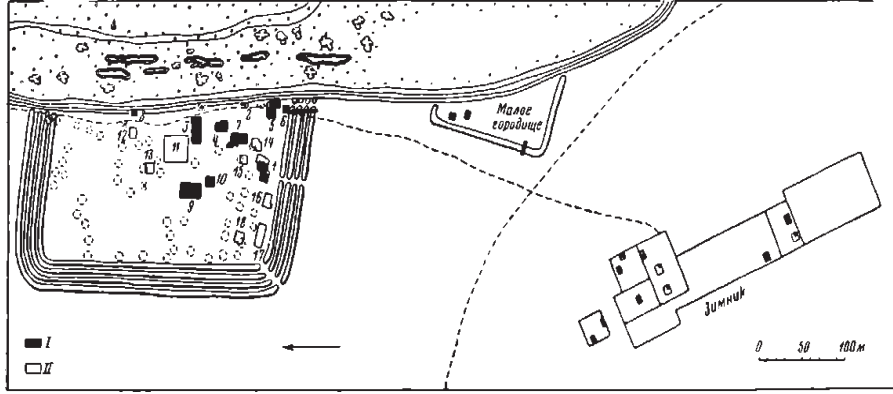
Hunlar, tüm bozkır insanları gibi gerçek zanaatkârlardır. Kendi döneminin Çin sanatını bilen ve gerektiğinde onu taklit eden Hun zanaatkârlarının yüksek kabiliyet ve zevkleri, sanat ve kültürün oldukça gelişmiş olduğunu göstermektedirler. Hun şehirleri oluşturulurken, Çin kent mimarisinden istifade etmiş olsalar da, bununla yetinmeyip, mimari özellikleri kendilerine uydurup, inşa ettikleri şehirlere kendi dünya görüşlerini de içeren, mimari özellikleriyle sentezlemeyi başarmışlardır.

Hun şehirleri arasında müstesna bir yere sahip olan İvolga, Moğolistan ve Orta Asya'daki Hun şehirlerinin en temel özelliklerini bünyesinde barındırmasının yanı sıra, özgün Hun kent savunma sisteminin de en güçlü örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Hunlar tarafından oluşturulan Hun kent kültürü, kendilerinden sonra tarih sahnesini devralacak olan Göktürk Kağanlığı başta olmak üzere, diğer Türk devletlerine de örnek teşkil etmiştir.

KAYNAKLAR

- BAYKUZU, Tilla Deniz (2009). “Bir Hun Başkenti: T’ung-wan Ch’eng”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C. VI, S. 3: 110-126.
- BERNŞTAM, A. N. (1951). **Oçerk istorii gunnov**, Leningrad.
- BİÇURİN, N. Ya. (1950). **Sobraniye svedeniy o narodah, obitavşih Sredney Azii v drevniye vremena**, T. I, Moskova
- DANILOV, A. – F. KUDRYAVTSEV (1929). **Otçet o deyatel’nosti Buryat-Mongol’skogo obşçesta imeni Dorji Banzarova**, Verhneudinsk.
- DAVIDOVA, A. V. – V. P. ŞİLOV (1952). “Predvaritel’nyy otçet o raskopkah Nijneye-İvolginskogo gorodişça v 1949 godu”, **Zapiski Buryat-Mongol’skogo NIIK**, Vip. XIII/XIV, Ulan-Ude:71-100/94-116.
- DAVIDOVA, A. V. – V. P. ŞİLOV (1953). “K voprosu o zemledelii u gunnov”, **Vestnik drevney istorii**, No: II: 193-201.
- DAVIDOVA, A. V. (1956). “İvolginskoe gorodişçe (K voprosu o gunnskih poseleniyah v Zabaykal’ye)”, **Sovetskaya arheologiya**, T. XXV, Moskva: 261-300.
- DAVIDOVA, A. V. (1978). “K voprosu o roli osedlîh poseleniy v koçevom obşçestve syunnu”, **KSİA**, Vip. 154, Moskva:55-59.
- DAVIDOVA, A. V. (1985). **İvolginskiy kompleks (gorodişçe i mogil’nik) — pamyatnik hunnu v Zabaykal’ye**, Leningrad.
- DAVIDOVA, A. V. (1996). **İvolginskiy arheologičeskiy kompleks, T. II, İvolginskiy mogil’nik**, St. Petersburg.
- ERDENEBOLD, L. (2011). “Hünnügiin hot suurini sudalgaamı asuudald”, **Mongolın Tüüh, Bağş narın erdem şinjilgeeniy büteeliin emhetgel-I**, Ulaanbaatar: 46-52.
- HAMZINA, E. A. (1982). **Arheologičeskie pamyatniki Buryatii**, Novosibirsk.
- KEL’BERG, P. A. (1861). “Polivniye polya v Zabaykal’skom kraye”, **Zapiski RGO**, T. I.
- KIZLASOV, L. R. (1992). **Oçerki po istorii Sibiri i Tsentralnoi Azii**, Krasnoyarsk, 1992.
- KIZLASOV, L. R. (2006). **Gorodskaja sivilizatsiya Sredinnoy i Severnoy Azii**.
- KIZLASOV, Leonid (1998). “Goroda Gunnov”, **Tatarskaya arheologiya**, No: 2 (3), Kazan: 47-64.
- KİSELEV, S. V. (1947). “Mongoliya v drevnosti”, **İzvestiya AN SSSR, Seriya istorii i filosofii**, T. IV, Vip. 4:370-371.
- MALYAVKİN, A. G. (1974). **Materialı po istorii Uygurov v IX-XII vv.** Novosibirsk.
- MAYDAR, D. (1970). **Tri kartı gorodov i poseleniy Mongolii**, Ulan-Bator.
- NAMJIL, T. (1978). “K voprosu o hunnskih poseleniyah i preymstvonnosti v ih razvitiy (s. III v do. n. e.-po XIII v n. e)”, **Erdem şinjilgee zaah argiın biçig**, № 1 (XIII), Ulaanbaatar: 62-69.
- PERLEE, H. (1957). K istorii drevnih gorodov i poseleniy v Mongolii”, **Sovetskaya arheologiya**, №3: 43-53.
- PERLEE, H. (1961). **Mongol Ard Ulsiin ert dundad uyiin hot suurini tovçoon**, Ulaanbaatar.
- SOSNOVSKIY, G. P. (1934). “Nijneye-İvolginskoe gorodişçe”, **Problemi istorii dokapitalistiçeskih obşçestv**, № 7-8: 150-156.
- TASKİN, V. S. (1968). **Materialı po istorii syunnu (Po kitaiskam istoçnikam)**, Vip. I, Moskva.
- TASKİN, V. S. (1973). **Materialı po istorii syunnu (Po kitaiskam istoçnikam)**, Vip. II, Moskva.
- TSEVEENDORJ, D. vd. (1994). “Syunnugiin hot suurini asuudal”, **Proceedings of the Mongolian Academy of Sciences**. 3, 4. Ulaanbaatar: 77-85.

Ekler

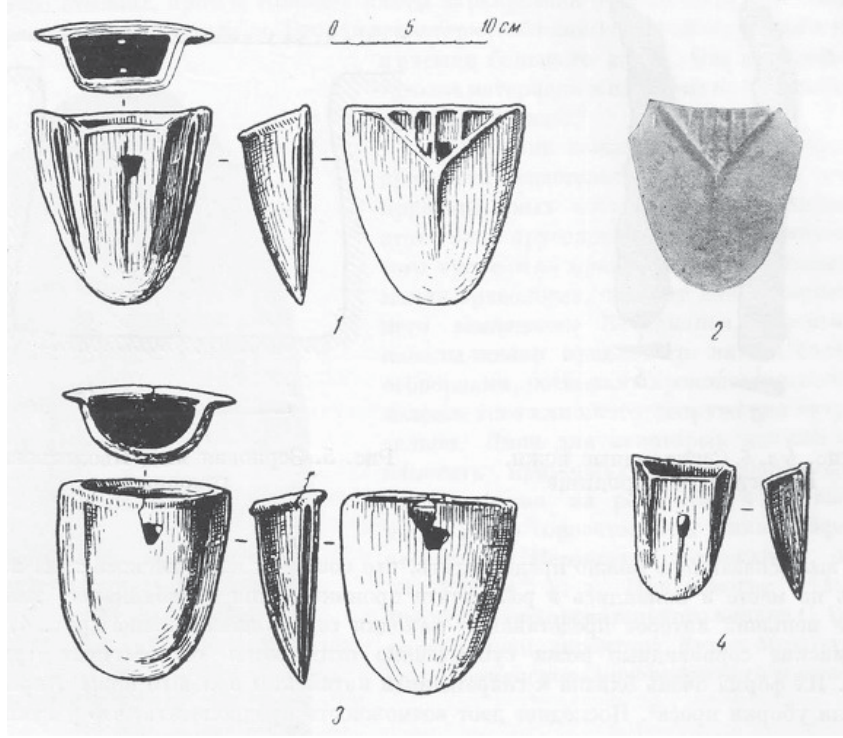

Şekil 1 İvolga Şehri, Maloe Gorodişçe (Küçük Yerleşim) ve Kışlak (Davıdova 1956: 263)

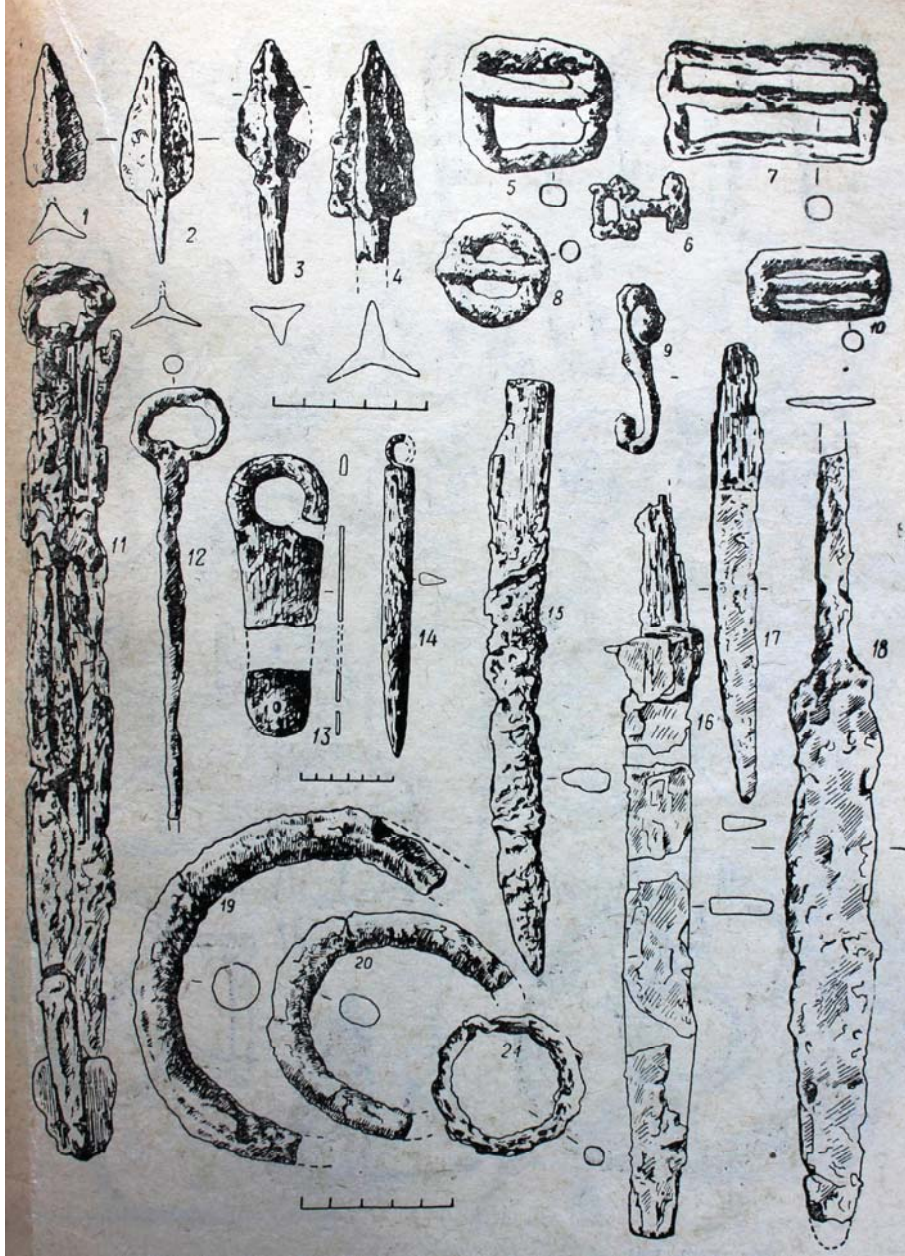

Şekil 2 Tahıl öğütmede kullanılan bir çeşit el değirmeni (Davıdova A. V. – V. P. Şilov 1953: 198)

İVOLGA ÖRNEĞİNDE HUN KENT KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

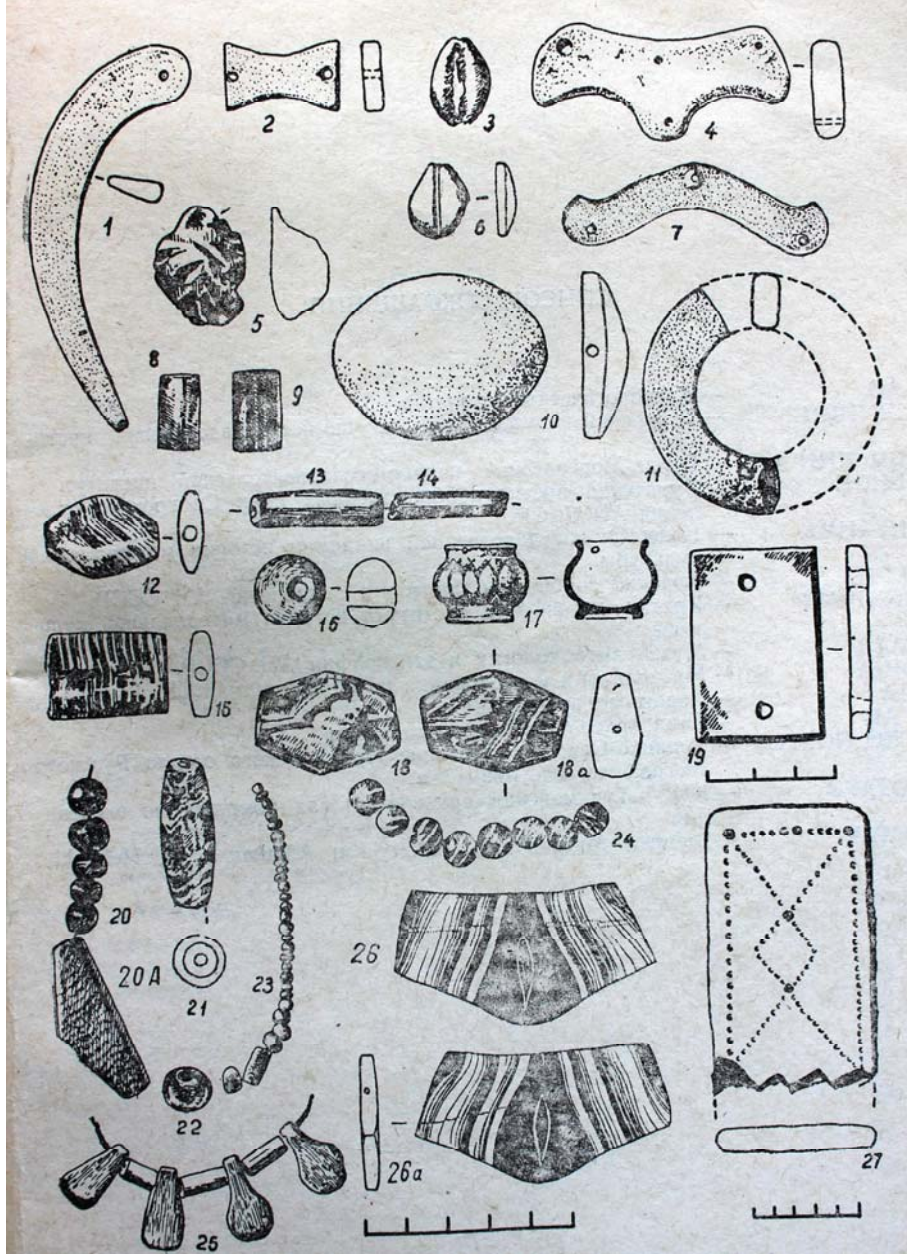

Şekil 3 Hun dönemine ait metal tarım aletleri (Davidova A. V. – V. P. Şilov 1953: 196)

Şekil 4 İvolga şehrinden çıkarılan metal eşyalar ve silahlar (Davidova 1985: 105)

İVOLGA ÖRNEĞİNDE HUN KENT KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

Şekil 5 İvolga şehrinden çıkarılan metal eşyalar ve silahlar (Davidova 1985: 109)

Hun Şehri İvolga'yı gösteren tabela (E. Kalan Arşivi)

İvolga şehrini çevreleyen hendekler ve savunma duvarlarının kalıntıları (E. Kalan Arşivi)

İVOLGA ÖRNEĞİNDE HUN KENT KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

İvolga şehrinin maketi (E. Kalan Arşivi)

İvolga şehrinin öngörülen planı

<http://uuplus2000.ru/index.php/biblioteka/fotogalereya/category/3-gorod-krepost>